

Analysis of the Hidden Themes in the Illustrations of *the Khavaran* Version of Ibn Hussam's Book and the Text of *Nahj al-Balagheh* and the Effective Discourses in the Formation of this Version*

Abstract

This research is dedicated to an in-depth examination of "*ḲĀVARĀN-NĀMA*," authored by Ebn Ḥosām Ḳāfi, a prominent literary work from the Timurid and Turkmen periods that reflects the influence of the Shiraz school of illustration. As a valid piece of religious writing from the time, "*Nahj al-balāgha*" and "*ḲĀVARĀN-NĀMA*" are the main topics of our investigation. We want to find differences in how they describe Imam Ali ibn Abu Talib. Using critical discourse analysis framework, the study endeavors to shed light on the complex relationship existing between text, image, and social culture during the 9th century AH. This investigation is centered on analyzing the reasons behind, and the ideological underpinnings of the differences in the representation of Imam Ali, with a particular emphasis on the influence that comes from the political and religious spheres. The study employs Michel Foucault's theories and the critical discourse analysis to examine the differences between the text and the visual representations in "*ḲĀVARĀN-NĀMA*" and "*Nahj al-balāgha*". Four main discourse ideas -the subject, the institution, the power, and the knowledge- are at the core of this analysis. This research phase contributes to the scrutiny of the formation of religious imagery in "*ḲĀVARĀN-NĀMA*," emphasizing the religious, political, and illustrative dimensions of the 9th century AH. The illustrations in "*ḲĀVARĀN-NĀMA*" by the esteemed artist Farhad Naghash are acknowledged as a significant facet of Iranian illustrative art. Integrating storytelling, poetry, and illustration, Naghash's works are not only esteemed for their artistic merit but also recognized as exemplars of the symbiosis between Iranian art and literature. A pivotal query addressed in this research pertains to the extent to which the images in "*ḲĀVARĀN-NĀMA*" can embody the concept of a bellicose hero and the congruence of this concept with the portrayal of Timur and his successors. The findings of the research indicate that during the Timurid period, three distinct types of discourse -religious, political, and illustrative- collaborated to produce a novel subject matter that revolves around a martial hero who occasionally disagrees with heroic figures from Iran and Shia. The heroic persona, which is characterized by nonviolent pursuits toward objectives, is portrayed from a variety of perspectives. This conceptualization is more in line with

Received: 20 Dec 2023

Received in revised form: 11 Mar 2024

Accepted: 27 Apr 2024

Farideh Jahan Bakhshi¹ (Corresponding Author)

Master of Comparative and Analytical History of Islamic Art, Department of Islamic Art., Faculty of Handicrafts, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

E-mail: farideh.jahan1990@gmail.com

Zeinab Saber²

Associate Professor, Department of Islamic Art , Faculty of Handicrafts, Art University of Isfahan, Isfahan, Isfahan, Iran.

E-mail: z.saber@au.ac.ir

Ahmad Salehi Kakhki³

Professor, Department of Archeology, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Isfahan, Iran.

E-mail: salehi.k.a@au.ac.ir

Doi: <https://doi.org/10.22059/jfava.2024.369826.667228>

the imagery in "*ḲĀVARĀN-NĀMA*," which depicts Timur and his successors. It is important to note that this imagery should not be incorrectly attributed to Imam Ali. This study, which stands out for its creative approach to the artistic and sociocultural implications of "*ḲĀVARĀN-NĀMA*," highlights the significance of the work in Iran's cultural and artistic history during the Timurid and Turkmen periods. In addition to providing novel insights into the influence and impact of illustration and literature during that period, provides new perspectives on the importance of the work.

Keyword

Ebn Ḥosām's *ḲĀVARĀN-NĀMA*, The Imagery of the Timurid Period, Farhad Naghash's Illustrations, Foucault's Discourse Analysis, Imam Ali ibn Abu Talib's Depiction in *ḲĀVARĀN-NĀMA*

Citation: Jahan Bakhshi, Farideh; Saber, Zainab, & Salehi Kakhki, Ahmad (2024). Analysis of the hidden themes in the illustrations of the *khavaran* version of Ibn Hussam's book and the text of *Nahj al-Balagheh* and the effective discourses in the formation of this version, *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 29(2), 55-66. (in Persian)

The Author(s)

Publisher: University of Tehran

* This article is extracted from the first author's master thesis, entitled: "The principles and basics of the aesthetics and history of nomadic and rural handwoven of kerman province" under the supervision of the second and the third authors at the Art University of Isfahan.

واکاوی مضامین پنهان در تصاویر نسخه خاوران نامه ابن حسام و متن نهج البلاغه و گفتمان های مؤثر در شکل گیری این نسخه*

چکیده

در این تحقیق، خاوران نامه ابن حسام خوسفی، اثری معتبر از دوره تیموریان و ترکمانان که تحت تأثیر مکتب نگارگری شیراز بوده، مورد بررسی قرار گرفته است. تمرکز اصلی تحقیق بر تفاوت های نمایش سیمای حضرت علی^(ع) در نهج البلاغه و تصاویر خاوران نامه است. در این مطالعه به منظور جواب به این پرسش ها که چرا و چگونه این تفاوت ها ایجاد شده و چه تأثیری از دین و سیاست در این تصویرسازی ها مشاهده می شود، از

تحلیل کتابخانه ای، اسنادی، و تحلیل گفتمان انتقادی استفاده شده است. با استفاده از رویکرد تحلیل گفتمان و تحلیل های میشل فوکو، تحقیق به بررسی تأثیرات گفتمان های دینی، سیاسی و نگارگری قرن نهم هجری بر شکل گیری این نسخه پرداخته است. این پژوهش نه تنها به فهم عمیق تری از تأثیرات متقابل هنر، دین و سیاست در دوره تیموریان کمک می کند، بلکه به بررسی نقش نگارگری در شکل گیری مفاهیم تاریخی و مذهبی می پردازد. این تحقیق علل مغایرت تصاویر و ابیات با سیمای آن حضرت^(ع) در نهج البلاغه را از نظر گذراننده و علل و نحوه غیاب حلقه ی مفقوده (صلح، عدالت و مهربانی) در چهره ایشان را بررسی کرده است. یافته ها نشان می دهد که چگونه تصاویر خاوران نامه به بساخت مفهوم یک قهرمان جنگ طلب منجر شده که با چهره تیمور و جانشینانش همخوانی دارد.

واژه های کلیدی

خاوران نامه ابن حسام، تصویرسازی دوره تیموریان، نگارگری فرهاد نقاش، تحلیل گفتمان فوکو، سیمای حضرت علی^(ع) در نهج البلاغه

استناد: جهان بخشی، فریده؛ صابر، زینب و صالحی کاخکی، احمد (۱۴۰۳)، واکاوی مضامین پنهان در تصاویر نسخه خاوران نامه ابن حسام و متن نهج البلاغه و گفتمان های مؤثر در شکل گیری این نسخه، نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۲۹(۲)، ۵۵-۶۶.

نگارنده (گان)

ناشر: دانشگاه تهران

* مقاله حاضر برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول با عنوان «مطالعه نسخه خاوران نامه ابن حسام خوسفی و تصویرسازی فرهاد نقاش با رویکرد تحلیل گفتمان» می باشد که با راهنمایی نگارندگان دوم و سوم در دانشگاه هنر اصفهان ارائه شده است.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۲۹
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱
تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۰۲/۰۸
فریده جهان بخشی^۱ (نویسنده مسئول): کارشناس ارشد تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، گروه هنر اسلامی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
E-mail: farideh.jahan1990@gmail.com
زینب صابر^۲: دانشیار گروه هنر اسلامی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
E-mail: z.saber@aui.ac.ir
احمد صالحی کاخکی^۳: استاد گروه باستانشناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
E-mail: salehi.k.a@aui.ac.ir
Doi: <https://doi.org/10.22059/jfava.2024.369826.667228>

جدیدی درباره چگونگی تأثیرپذیری و تأثیرگذاری نگارگری و ادبیات در آن دوران می‌پردازد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر روش و ماهیت در گستره پژوهش‌های کیفی و توصیفی-تحلیلی قرار می‌گیرد. ابتدا به خوانش انتقادی نسخه خاوران نامه ابن حسام خوشفی و نگاره‌های فرهاد نقاش با استفاده از رویکرد تحلیل گفتمان پرداخته است. پس از انتخاب منابع مناسب که شامل خاوران نامه ابن حسام خوشفی و منابع مرتبط با مکتب نگارگری شیراز می‌شوند، سؤالات اصلی تحقیق به دقت مطرح و ساختاردهی شده‌اند.

به طور دقیق متون خاوران نامه و نگاره‌ها مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. تأثیرات گفتمان‌های دینی، سیاسی، و نگارگری در دوره تیموریان و ترکمانان بر شکل‌گیری تصاویر مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته‌اند.

در مرحله تجزیه و تحلیل داده‌ها، علاوه بر تفسیر متن خاوران نامه، و بررسی تصاویر و نمادهای موجود در آن، به چگونگی ارتباط این عناصر با گفتمان‌های تاریخی، مذهبی و هنری پرداخته شد.

این رویکرد تحقیقاتی امکان ارائه یک تصویر جامع و چندوجهی از خاوران نامه را با تأکید بر نقش گفتمان‌ها در شکل‌گیری و تفسیر این نسخه که کلیدی در تاریخ هنر و ادبیات ایران است، فراهم آورده است.

پیشینه پژوهش

پژوهش حاضر بر روی خاوران نامه ابن حسام خوشفی و تصویرسازی‌های فرهاد نقاش در قرن نهم ه.ق یکی از دوران‌های پرتحول تاریخی و فرهنگی ایران تمرکز دارد. این اثر حماسی، که در دربار ترکمانان و تیموریان مصور شده است، شاهد تفاوت‌های چشمگیری با سیمای حضرت علی (ع) در نهج البلاغه است. پژوهش‌های گذشته بر تناقض‌های متنی و تصویری در خاوران نامه تمرکز داشته‌اند.

در این پژوهش، با استفاده از رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی و دیدگاه‌های میشل فوکو، به بررسی علل مغایرت تصاویر خاوران نامه با متن نهج البلاغه پرداخته می‌شود. تحلیل گفتمان در این تحقیق با چهار مفهوم سوژه^۶، نهاد^۷، قدرت^۸ و دانش^۹ در ارتباط است. پژوهش حاضر به دنبال درک نحوه شکل‌گیری این اثر و تأثیر گفتمان‌های مذهبی، سیاسی و نگارگری قرن نهم ه.ق است.

مطالعه نشان می‌دهد که سه گفتمان مذهبی، سیاسی و نگارگری در این دوره، منجر به برساخت یک سوژه جدید شده‌اند. این سوژه، قهرمانی است که گاهی متضاد با قهرمانان ایرانی و شیعی است. پژوهش نشان می‌دهد که این مفهوم جدید از قهرمان، چهره‌ای شبیه به تیمور و حاکمان آن دوره و رهبران فرقه‌های انحرافی مذهبی دارد و نباید به حضرت علی (ع) نسبت داده شود.

محمدعلی حبیب‌اللهی (۱۳۹۷) در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «مطالعه منش صلح و جنگ علی (ع) در نهج البلاغه و تطبیق آن با نگاره‌های خاوران نامه» به بررسی چگونگی غیاب حلقه‌ی مفقوده (صلح، عدالت و مهربانی) در چهره حضرت علی (ع) و تأثیر آن بر تصویرسازی‌های مربوطه می‌پردازد. هدف او در این تحقیق، فراتر از تشخیص ساده

مقدمه

در سده‌ی چهاردهم/هشتم ه.ق نگارگران شیراز نسبت به نگارگران تبریز و مراکز دیگر، بسیار کمتر تحت تأثیر هنر بیگانه قرار گرفتند. شهر شیراز به سبب مصون ماندن فارس از هجوم و غارت مغولان، به کانونی برای حفظ میراث فرهنگی و هنری ایران بدل شد. تحت حمایت اینجویان، در کارگاه‌های شیراز به خصوص مصورسازی نسخه‌های شاهنامه رواج یافت. در سراسر سده‌ی چهاردهم م/هشتم ه.ق تبادل تجربیات و دستاوردها میان شیراز، تبریز و بغداد برقرار بود، و این امر باعث تحول نقاشی شیراز شد. سبک مشخص شیراز در سده‌ی پانزدهم م/نهم ه.ق شکل گرفت و تا اواخر سده‌ی شانزدهم م/دهم ه.ق به تحول آهسته ولی مستمر خود ادامه داد (پاکباز، ۱۳۸۷، ۳۳۶-۳۳۷). در این پژوهش، تمرکز بر خاوران نامه ابن حسام خوشفی، یکی از آثار برجسته ادبی و هنری دوره تیموریان و ترکمانان، قرار دارد که تصویرسازی‌های آن به دست فرهاد نقاش از ابتکارات بارز هنری در تاریخ نگارگری ایران به شمار می‌آید.

خاورنامه یا خاوران نامه، کتابی داستانی به شعر فارسی در بحر تقارب (وزن شاهنامه‌ی فردوسی) سروده شمس‌الدین محمد بن حسام‌الدین قاینی خوشفی قهستانی (۸۷۵ ه.ق). سراینده، اندیشه‌ی این منظومه شورانگیز را از داستان‌های حماسی ایرانی مانند شاهنامه فردوسی و جز آن گرفته است. در این اثر، جنگ‌های امیرالمومنین علی (ع) با پریان و اژدهایان و قباد شاه و طهماسب شاه و نیز فتوحات وی در افغانستان شرح داده شده است که در سال ۸۳۰ ه.ق نگارش این اثر پایان یافت (حاج سید جواد، ۱۳۷۸، ۷۱-۷۲).

در این مطالعه، با استفاده از رویکرد تحلیل گفتمان^۱ و تکیه بر تحلیل‌های میشل فوکو^۲، تلاش می‌شود تا تأثیرات متقابل دین و سیاست بر این تصویرسازی‌ها و نقش آن‌ها در شکل‌گیری مفاهیم فرهنگی و تاریخی بررسی شود. گفتمان اشاره به گروه‌هایی از گزاره‌ها دارد که شیوه تفکر درباره یک چیز و نحوه عمل بر اساس آن را ساختار می‌دهد. شکل خاصی از زبان با قواعد خاصش و نهادهایی که در درون آن گفتمان تولید و منتشر می‌شود. گفتمان سوژه‌های خود را تولید می‌کند. از این رو متشکل از سلسله‌ای از تصاویر بصری، زبان و ساختارهای نقد، نهاد‌های فرهنگی، مخاطبان هنر و ارزش‌ها و دانش‌هایی بود که در درون آن‌ها و از طریق آن‌ها فرهنگ والا ممکن می‌شد (رز، ۱۳۹۷، ۲۵۷). میشل فوکو، فیلسوف، نظریه‌پرداز، مورخ برجسته فرانسوی و بنیان‌گذار تحلیل گفتمان است. اندیشه او از لحاظ روش‌شناختی متأثر ساخت‌گرایی^۳، پدیدارشناسی^۴ و هرمنوتیک^۵ است (کریمی فیروز جانی، ۱۳۹۶، ۴۳).

این تحقیق نه تنها به درک عمیق‌تری از جایگاه خاوران نامه در چارچوب تاریخ هنر و ادبیات ایرانی منجر می‌شود، بلکه به منظور رسیدن به جواب سؤالات به بررسی نقش گفتمان‌های حاکم بر نگارگری و تصویرسازی در دوره تیموریان و ترکمانان می‌پردازد سؤالاتی همچون: چه تفاوت‌هایی بین نمایش سیمای حضرت علی (ع) در نهج البلاغه و تصاویر خاوران نامه وجود دارد؟ چرا این تفاوت‌ها به وجود آمده؟ و چه تأثیراتی از دین و سیاست در شکل‌گیری این تصویرسازی‌ها مشاهده می‌شود؟

این پژوهش با توجه به نوآوری‌های هنری و تأثیرات فرهنگی-اجتماعی خاوران نامه، مسیر جدیدی را در درک این اثر و نقش آن در تاریخ فرهنگی و هنری ایران از دوره تیموریان و ترکمانان باز می‌کند، و به ارائه بینش‌های

شخصیت حضرت علی^(ع) در بین شیعیان، باعث شد تا این جریان فکری وارد سیاست گردد و به عنوان دانش این دوره تلقی شود و در پیشبرد قدرت‌های سیاسی از آن بهره مند گردند.

گفتمان‌های سیاسی حاکم و مسلط

هرگفتمانی با توجه به چهار وجه (قدرت/دانش، نهاد، گزاره و سوژه) که بر ساخته می‌شود، گفتمان‌ها را می‌توان به دو گفتمان حاکم و مسلط دسته‌بندی کرد. گفتمان حاکم، گفتمانی است که به سبب دستگاه سیاسی حاکم در جامعه، خلق می‌شود و از قدرت حاکمان جامعه برخوردار و در جهت مقاصد آنان، ساخته و پرداخته می‌شود اما گفتمان مسلط گفتمانی است که بر ساخته از مردمان زبردست و فارغ از قدرت حاکم و در جهت مقابله با گفتمان حاکم، شکل می‌گیرد. گفتمان مسلط نیز مانند گفتمان حاکم، متشکل از قدرت/دانش، نهاد و غیره است.

متون ادبی و هنری هر دوره، از نظام سیاسی حاکم، تأثیر می‌پذیرند و *خاوران‌نامه* در موقعیتی شکل گرفت که حاکمان وقت با همه جنگ‌ها و کشتارها، نسبت به مذهب و هنر، توجه زیادی داشته‌اند و آن را در جهت پیشبرد اهداف سیاسی بکار می‌گرفتند. فضای سیاسی دربار تیموریان و ترکمانان علی‌رغم بستر مناسب جهت شکوفایی هنر، اما برای آسایش و رفاه مردم به شدت آزاردهنده است. ابن حسام بارها از نابرابری‌ها و ستم‌های جامعه شکوه سرداد و گاهی اشعارش را بر دسته بیل می‌نوشته است و گاه انتقادهای تندی از عملکرد حکام داشته است زیرا خراسان بیشترین آسیب‌ها را از حمله مغول و تیموریان دیده است. ابن حسام که خود شیعی مذهب و علاقه‌مند به ائمه بوده در وصف آنان این اشعار را سروده است. با توجه به اینکه اعتراض برخی دانشمندان و هنرمندان، به شرایط بد و ناامنی اجتماعی - اقتصادی، سبب کشته‌شدن یا فرار و تبعید آن‌ها به ممالک دیگر می‌گردید به همین امر ابن حسام، هوشمندانه مردم روزگار را بیدار می‌سازد و با پند و اندرز از آن‌ها می‌خواهد که به پیروی از قرآن و عترت بپردازند و به تشیع روی آورند (واعظی، ۱۳۸۶، ۱۶۷-۱۶۸). تیمور و جانشینانش در حکومت‌داری، از طرفی خود را وام‌دار چنگیز می‌دانستند اما جذابیت فرهنگ و هنر ایران و روحیه هنر دوستی این حاکمان، سبب شد تا چهره‌ای متفاوت‌تر از پیشینیان خود، نشان دهند (گفتمان حاکم) و علی‌رغم همه‌ی خشونت‌هایی که داشتند به هنر ارج می‌نهادند و به‌واسطه‌ی مراکز هنری، آثار بی‌شماری در زمینه‌ی معماری و کتاب‌آرایی تولید شد. حال توجه و تمیز دادن این دو نوع گفتمان (سیاسی و مذهبی) از یکدیگر در پژوهش، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

گفتمان مذهبی که در این دوره شکل گرفت، نهضت‌های اعتراضی را در پی داشت. نهضت‌هایی که خود را جدا از حاکمیت می‌دانستند و در مقابله با آن‌ها، برای دادخواهی مظلومان برآمده بودند (گفتمان مسلط). زیرا در گفتمان حاکم (تیموریان و ترکمانان)، مذهب بعنوان بخشی از دانش آنان قلمداد شد و تنها از مذهب در جهت پیشبرد اهداف سیاسی که مناسب با نظام فکری تیمور بوده، استفاده شد و این سبب بروز فرقه‌های اعتراضی شیعی گردید و گفتمان‌های اعتراضی با نگاهی اعتقادی و انتقادی بوجود آمد. این گفتمان‌ها مانند قیام سرداران، مشعشعیان و حروفیه بودند؛ می‌توان از آن‌ها بنا به دیدگاه فوکو، گفتمان سیاسی مسلط، که در تقابل با گفتمان سیاسی حاکم، (تیموریان) است، نام برد. هر گفتمانی متشکل از مجموعه‌ی نظم و قواعد است و این گفتمان‌ها، قواعد را به انسان‌ها تحمیل

تناقض‌های متنی و تصویری است و به کشف دلایل پشت پرده و عملکرد گفتمان‌های مؤثر در شکل‌گیری نسخه *خاوران‌نامه* پرداخته است.

این مطالعه به دنبال درک عمیق‌تری از تأثیرات متقابل میان هنر، مذهب و سیاست در قرن نهم هجری است و به نحوه‌ی برساخت مفهوم قهرمان در این دوره می‌پردازد. با تأکید بر چگونگی تأثیرپذیری و تأثیرگذاری این عناصر بر یکدیگر در شکل‌گیری چهره‌های حماسی و نمادین در ادبیات و هنر آن زمان است.

مبانی نظری پژوهش

مطالعه حاضر بر *خاوران‌نامه* ابن حسام خوسفی، اثری مصور که در دوران ترکمانان و تیموریان سروده و مصور شده است، متمرکز است. توجه ویژه به تناقض‌های متنی و تصویری در این اثر، بر اساس پژوهش‌های پیشین، محور اصلی این تحقیق را تشکیل می‌دهد. تحلیل گفتمان به عنوان روشی بین‌رشته‌ای، برای مطالعه ساختارهای متون و تصاویر انتخاب شده است، چرا که این روش به توضیح چگونگی تکوین معنا از طریق بررسی ویژگی‌های زبانی و فرهنگی-اجتماعی متون می‌پردازد (امیریور و روضاتیان، ۱۳۹۷، ۵۳-۷۹). تحلیل گفتمان، با تأکید بر بینارشته‌ای بودن، به بررسی گفتمان‌های نوشتاری یا گفتاری، تأثیرات جامعه بر گفتمان، نوع روابط انسانی و چگونگی تولید و بازتولید آن در زبان می‌پردازد. این رویکرد به فهم و نقد عمیق‌تر نابرابری‌های اجتماعی، از جمله نابرابری‌های مبتنی بر جنسیت، قومیت، طبقه، اصل و نسب، مذهبی، زبانی، و گرایش‌های جنسی می‌پردازد (قجری و نظری، ۱۳۹۲). در این تحقیق، تحلیل گفتمان فوکو نیز به عنوان یک ابزار کلیدی مورد استفاده قرار گرفته است. فوکو تحلیل تاریخی را از منظر ردیابی رویدادهای معاصر در گذشته تاریخی ارائه می‌دهد. او به جای بازسازی تاریخ با فهم امروزی، به فهم امروز از طریق تاریخ می‌پردازد و تبارشناسی را به عنوان تحلیل گفتمان تاریخی معرفی می‌کند (کریمی فیروزجانی، ۱۳۹۶). فوکو بر این نظر است که گفتمان‌ها بی ارتباط با یکدیگر نیستند و گفتمانی ممکن است تشابهاتی با گفتمان‌های دیگر داشته باشد یا حتی بر علیه دیگر گفتمان‌ها باشد. مفهوم اساسی در تحقیقات فوکو، تمرکز بر گفتمان و نه جامعه است، از طریق این مفهوم او به تحلیل بنیادین گفتمان‌ها و تأثیرات آن‌ها بر واقعیت می‌پردازد (فوکو، ۱۹۹۶، ۸۵). گفتمان از طریق برخی قواعد، که «شرایط وجود» عناصر گفتمانی هستند، شکل می‌گیرند. هر گفتمان زمانی که شکل می‌گیرد چهار عنصر یا بُعد کلیدی دارد که به‌وسیله و در درون گفتمان و بر مبنای آن قواعد تولید می‌شوند. یعنی گفتمان زمانی شکل گرفته است که این چهار عنصر را خلق کرده باشد. این چهار عنصر عبارت‌اند از: ایزه، موقعیت‌های سوژه، مفاهیم و استراتژی‌ها (حاجلی، ۱۳۹۵، ۶۹).

گفتمان‌های مؤثر در شکل‌گیری نسخه *خاوران‌نامه*

سه گفتمان سیاسی، مذهبی و نگارگری در تشکیل نسخه *خاوران‌نامه* مورد بررسی است، که به ترتیب هر سه گفتمان، از منظر فوکو ارائه می‌گردند، با توجه به روابط میان گفتمانی، گفتمان مذهبی در گفتمان سیاسی ترکیب شده است، زیرا گفتمان مذهبی به علت وجود نهضت‌های اعتراضی، تبدیل به گفتمان‌های سیاسی مسلط شدند و از طرف دیگر با توجه به مبانی فکری که در مذهب تشیع وجود دارد و علاقمندی به

گفت‌مان حاکم هستند و گاهی در مقابله با گفت‌مان حاکم برمی‌آیند در این قرن مشاهده می‌شود برخی گفت‌مان‌های سیاسی مانند ترکمانان هم‌سو و موازی با تیموریان عمل می‌کنند. اما قیام‌های دیگر، گفت‌مان‌های سیاسی مردمی و مسلط هستند که در مقابله با گفت‌مان حاکم برمی‌خیزند، قیام سرداران و مشعشعیان نمونه‌هایی از این قیام‌ها و گفت‌مان‌های سیاسی-مذهبی است. اظهار علی دوستی از جانب تیمور، نشان از اهمیت، دانش مذهبی و تأثیر و تأثر آن در گفت‌مان سیاسی حاکم دارد. این ادعا در کتاب تشیع و تصوف چنین نقل شده است:

اظهار علی^(ع) دوستی از جانب تیمور ناشی از اعجاب او نسبت به آن امام و مشابَهتِش با وی در یک خصوصیت دیگر (زیرا همچنانکه علی^(ع) داماد پیغمبر بود، تیمور نیز داماد شاهان مغول بود) و نیز صفات آرمانی علی^(ع) در زهد و شجاعت بوده است. تیمور حتی در نامگذاری فرزندان، به اسم پیغمبر و صحابه، به علی^(ع) تشبیه می‌جست. نسب‌سازان ترک، برای وی شجره‌ای بر ساختند و نسب او را به علی^(ع) پیوستند و گفتند مادرش از نوادگان علی بن حسین^(ع) بوده است. (شیبی، ۱۳۸۷، ۱۶۱)

این موضوع به تأثیر پذیری تیمور از شخصیت حضرت علی^(ع) است و یا بهتر است گفته شود که به بر ساخت یک هویت جدید از علی^(ع) در قالب خود پرداخته است. زیرا بخشی دیگر از دانش این دوره، الگو برداری از فرهنگ مغولی در امر حکومت داری است. جنگاوری و کشورگشایی که در سرلوحه‌ی قواعد حکومتی مغول‌ها و تیموریان بوده است از دیگر دانش‌های استفاده شده در این گفت‌مان سیاسی است.

نهاد در گفت‌مان سیاسی قرن نهم ه.ق

با توجه به آپارتوس نهادی، که شکل‌هایی از دانش / قدرت است، سبب تولید یک‌نهاد می‌شود و نهادها باید از دو مؤلفه‌ی ساختمان و قواعد مدیریتی آن ساختمان برخوردار باشند. در مبانی نظری در مبحث نهاد، به ساختمان زندان‌ها و قواعد مدیریتی آن‌ها اشاره شد که چگونه به‌مثابه یک‌نهاد تربیتی، عمل می‌کنند. دربار تیموریان در زمان شاهرخ، شهر هرات و قراقویونلوها که در منطقه فارس (شهر شیراز)، نهاد سیاسی خود را شکل داده و با قواعد و اصول حاکمیتی خود، گفت‌مان سیاسی تیموری و ترکمانی را بنیان نهادند (جدول ۲). قیام‌های اعتراضی نیز هر کدام در مراکز خاصی پدید آمدند. سردران در خراسان (در شهرهای دیگر این قیام نیز اتفاق افتاد)، حروفیه در واسط (عراق) و خوزستان و غیره نهاد خود را شکل دادند. گفت‌مان سیاسی غالب، در این دوره گفت‌مان سیاسی حاکم است و سوژه اصلی در این گفت‌مان، شاه و حاکمان وقت هستند. در

نمی‌کنند بلکه به‌واسطه‌ی دانش‌هایی به ساختن سوژه‌ها می‌پردازند. در زیر با ارائه قدرت / دانش در گفت‌مان سیاسی، به فهم هر چه بیشتر این مطلب کمک می‌شود.

قدرت / دانش

تیمور با همه متصرفاتی که به‌دست آورد پس از مرگ، به علت کشمکش‌های خانوادگی بر سر جانشینی، قدرت این سلسله سست شد (جدول ۱) و فرصت حضور در صحنه سیاسی برای قدرت‌های محلی بیش‌ازپیش گسترده شد. شاهرخ در مصاف با ترکمانان به جهت نزاع‌های خانوادگی که با شاهزادگان تیموری داشت، رویه‌ای متفاوت از پدر را در مقابله با آنان، پیش گرفت، مناطق مرکزی و جنوب غربی ایران را به قراقویونلوها واگذار می‌کرد تا آرامش نسبی به‌وجود آید. با این روند، ترکمانان به موازی با تیموریان در این ممالک حکمرانی می‌کنند.

دانش در گفت‌مان سیاسی مجموعه‌ای از اعمال، رفتار حاکمان و قواعد سیاسی و حکومت‌داری آنان را دربر می‌گیرد. هر گفت‌مانی به نحوه‌ای عمل می‌کنند که استقلال و موجودیت خود را از برخی دانش‌ها استعمال می‌کنند و بهتر است گفته شود: دانش در جهت خدمت به قدرت به وجود می‌آید و خود نیز به‌واسطه‌ی قدرت، تغذیه می‌شود. بنابراین هر دو باهم و به مدد هم، در صحنه حاضر می‌شوند. در قرن نهم ه.ق، گفت‌مان سیاسی با قدرت تیموریان و ترکمانان شکل می‌گیرد که در ابتدا با آزادی مذهبی و به پیروی از مغول‌ها در کشورداری به اثبات خود پرداخته و رفته‌رفته با اهمیت یافتن تصوف، به شیوه‌ی متظاهرانه به انتخاب یکی از مذاهب رایج در ایران می‌پردازند. درصد برآمدن دانش مذهبی جدید، گفت‌مان مذهبی صوفی - شیعی شکل می‌گیرد. در دربار ترکمانان مذهب شیعی و عقاید شیعی - صوفی به هم آمیخته می‌شوند. از این پس با تولید مفهوم ولایت و استفاده از آن بر حاکمیت خود صحنه می‌گذارند. شیعه و شیعیان که در گذشته از ناملایمات حاکمان عباسی در رنج بودند با حمایت برخی از شاهان تیموری، ترکمانی و قیام‌های اعتراضی (سرداران، مشعشعیان، حروفیه) جان می‌گیرد و به یک گفت‌مان مذهبی نو تبدیل می‌گردد که خواهان حمایت از مردم عادی است ولی رفته رفته با حمایت از جانب قدرت‌ها، به یک دانش جدید (فرقه نقشبندیه) در جهت حمایت از گفت‌مان سیاسی عمل می‌کند. مردم از ظلم و نابرابری‌های اجتماعی به مفاهیم ولایی و تکالیف زاهدانه‌ای که این مذهب ارائه می‌دهد، رو به این فرقه‌های نوین می‌آورند. اینک با وجود دانش (مذهب) / قدرت (حاکمیت‌های تیموری و ترکمانی) هر دو دیگری را حمایت کرده و به یکدیگر رسمت می‌بخشند. گفت‌مان‌های مسلط گاهی هم‌سو و هم‌جهت با

جدول ۱. کشتارهای خانوادگی در بین شاهزادگان تیموری.

ردیف	نام	فرمان قتل یا توطئه	توضیحات
۱	پیرمحمد (فرزند جهانگیر)	قتل	توسط وزیر خودش کشته شد.
۲	سلطان حسین (فرزند یکی از دختران تیمور)	فرمان قتل	در هرات به فرمان شاهرخ به قتل رسید.
۳	الغ بیگ (فرزند شاهرخ)	قتل	به دست پسرش به قتل رسید.
۴	عبداللطیف (فرزند الغ بیگ)	قتل	توسط ابوسعید به قتل رسید.
۵	گوهرشاد	توطئه	به توطئه ابوسعید به مرگ رسید.
۶	ابوسعید	قتل	توسط یادگار محمد (پسر شاهرخ) به قتل رسید.

جدول ۲. گفتمان سیاسی در قرن نهم هجری.

گفتمان سیاسی	حاکم و مسلط	قدرت	سوژه	دانش
تیموری و ترکمانی	حاکم	تیمور و جانشینانش و حاکمان و ترکمانی	برساخت سوژه شاه با دانش مورد نظر	نظام حکومتی مغولی-تیموری، مذهب
قیام‌های اعتراضی	مسلط	مشایخ و رهبران نهضت‌ها	برساخت هویت حضرت علی ^(ع)	مبانی فکری شیعی- صوفی و اصل ولایت‌پذیری

اهمیت مذهب و علاقه‌مندی آنان به کشورگشایی و سیاست باشد اما رفته رفته با پی بردن به اهمیت این موضوع، رو به گرایش‌های مذهبی آوردند. تسنن و تشیع نیز در مقابله با یکدیگر بودند و هرکدام درصدد استقلال و بزرگنمایی خویش برآمدند. فضای پویایی که در مذهب بوجود آمد باعث شد دو مذهب به عقب رانده شده (تشیع و تسنن) از محبوبیت تصوف بین شاهان و مردم، استفاده کنند.

در تشیع، اشتراک فکری و اعتقادی با تصوف وجود داشت. وجود امام را برابر با پیر دانستند، به این سبب به هم درآمیختند. شاهان تیموری و ترکمانی با پی بردن به اهمیت و قدرت مذهب، به پذیرش یک مذهب که هم‌سو با اهداف سیاسی‌شان باشد، پرداختند. مذهب برای آنان به منزله یک دانش در جهت پیشبرد اهداف سیاسی آنان درآمد. در حالی که برخی از قیام‌های اعتراضی- مذهبی در مقابله با سیاست‌های ظالمانه آنان صورت گرفت. قیام‌هایی که در ابتدا ماهیت مذهبی داشتند، رفته‌رفته علیه تیموریان به مبارزه بر خاستند (جدول ۳).

با آمیخته‌شدن شیعه به تصوف، رهبران شیعی از جایگاه‌های اجتماعی و نفوذهای درباری برخوردار شد. برخی از علویان با نفوذ در دستگاه تیموری مانند: شمس‌الدین کلال، زین‌الدین ابوبکر تالیباد خوافی، سید برکه (از بانفوذترین علویان، مسئولیت موقوفات را عهده دار شد) (امینی زاده و رنجبر، ۱۳۹۶، ۷۸). تسنن با ترکیب تصوف به یک گزاره جدید مذهبی بنام نقشبندیه رسیدند. دانش نقشبندیه از اعتقاد به دوازده امام شیعیان و خلفای راشدین گرفته شد (جدول ۳). تشیع نیز که پیش از تیمور در قالب یک قیام اعتراضی، بنام سرداران، بانی یک حکومت مستقل ۵۰ ساله در خراسان و دیگر شهرهای ایران بود، با نزدیکی به تصوف دچار فرق انحرافی گشت و در قالب مذهب تشیع به نبرد با حکام زمانه خویش برآمدند.

در گفتمان شیعی- صوفی، کانون و نهاد، مقابر و زیارتگاه‌های ائمه است. همانطور که در منابع آمده، شاهان تیموری به این امر توجه وافری داشته‌اند چنانکه گوهرشادبیگم به ساخت مسجد در جوار حرم مطهر رضوی پرداخت و کتیبه‌های به خط ثلث در این بنا، اثر بایسنقر میرزا، فرزند شاهرخ است. اعمال عبادی از جمله زیارت و منقبت و اشعار در مدح ائمه شیعی فزونی گرفت.

گفتمان مذهبی در سال‌های پیش از تیمور و خصوصاً در قرن نهم دستوش تغییرات زیادی گردید. تشیع خود را وام دار اعتدالی می‌داند که در عقاید تسنن بوجود آمد. زیرا با نفوذ شیعه در دربار، تسنن با اعتدال در مسیر خود به تصوف نزدیک شد و با فرقه نقشبندیه بروز کرد. مسیری که یک ایدئولوژی مذهبی بود و در تقابل با تشیع بود اینک جای خود را به یک حساسیت مذهبی داد. زیرا این رویکرد لازمه‌ی بقا و ماندگاری در صحنه سیاسی و مذهبی دوران بوده است. لازم به ذکر است که نقش عالمان، مداحان، منقبت خوانان و شاعران شیعی خوانان خراسان در این رویداد

گفتمان مسلط سوژه، علی^(ع) بر ساخته شد و به دنبال عدالت در لایه‌های زیرین جامعه بودند که تیمور با علاقه‌مندی و همزاد پنداری با شخصیت علی^(ع)، سعی در جلب شیعیان داشت.

سوژه

در این برهه از تاریخ مانند گذشته، بطور طبیعی در گفتمان سیاسی، سوژه اصلی، شاه است و در رأس امور قرار دارد. ولی در گفتمان مسلط و در بطن جامعه به علت نابرابری‌های اجتماعی، از یک شخص عادل صحبت به میان می‌آید کسی که مطابق بر مبانی شیعه، اصل ولایت‌پذیری و مهدویت است. حکومت حضرت علی^(ع) نمونه بارزی از این جامعه آرمانی است. در گفتمان‌های شیعی- صوفی به معرفی شخصیت حضرت و امامان می‌پردازند و نوید یک جامعه آرمانی را برای عامه مردم متصور می‌شوند. به همین دلیل در این قیام‌های اعتراضی به معرفی سیره امامان و شخصیت آنان می‌پردازند و سوژه‌ای جدید جای حاکمان سیاسی را می‌گیرد (جدول ۲).

گفتمان‌های مذهبی قرن نهم ه.ق در ایران

در میحث قبل درباره‌ی گفتمان‌های مذهبی به مثابه دانش در گفتمان سیاسی تیموریان و ترکمانان، اشاره شده است. اکنون مذهب، به دلیل گستردگی و تحولی که در این قرن بر آن اتفاق می‌افتد، به‌عنوان یک گفتمان مطرح می‌شود و به روند گفتمانی آن پرداخته می‌شود.

با حمله مغول‌ها در قرن هفتم ه.ق، بساط فقه‌های سنی که رهبران نهاد‌های دینی بودند، بر جعبه شد، و مشایخ صوفی، رهبری افکار عمومی مردم را بدست گرفتند. با حمله‌ی تیمور و از بین رفتن خلافت عباسی، اهل تسنن به انزوا رفتند و شیعه که در زیر فشار این حاکمان بود با وجود تیمور و تیموریان که به لحاظ مذهبی و اعتقادی، راسخ و بامتظاهران عمل می‌کردند، ولی فضای آزادی را بدست آوردند. تیمور برای تحکیم حکومت خود، مبانی شرع را بهانه قرار داده، به کشورگشایی و خونریزی پرداختند برای نمونه، مصر و شام را با شعار خونخواهی و انتقام امام حسین^(ع) از نسل یزید، فتح کرد (امینی زاده و رنجبر، ۱۳۹۶، ۷۴). تیمور که دین را ریاکارانه انجام می‌داد، پیامد این تزویر منجر به گرایش فرزندان و جانشینانش به سلسله‌ای از اعتقادات شد. همچنین تیمور خود را به شخصیت علی^(ع) مشابهت می‌داد، نقل این موضوع در قبل ارائه شده است. این نسخه خطی، نشان از تمایل حاکمان تیموری از مذهب و هنر، در هماهنگی و ارتباط میان، توان فرهنگی ایران و اعتبار سیاسی خود، دارد (معمارزاده، ۱۳۹۰، ۱۷۰) و از این توان فرهنگی و مذهبی در جهت کشورگشایی‌های خود بهره گرفتند.

آزادی نسبی به لحاظ گرایش مذهبی در قرن نهم ه.ق وجود داشت و سبب شد فضای مذهبی مانند فضای سیاسی از یکپارچگی برخوردار نباشد. این آزادی می‌تواند، در ابتدا به علت بی‌توجهی شاهان وقت به

جدول ۳. گفتمان‌های مذهبی.

مذاهب	گزاره‌های جدید مذهبی	قدرت	دانش	سوژه	نهاد
تسنن	_____	فاقد قدرت سیاسی	فقه	فقها	مساجد
تصوف	_____	فاقد قدرت سیاسی	زهد و گوشه نشینی	مشایخ	خانقاه‌ها و گوشه‌ها
تشیع	سربداران	قدرت مستقل، سیاسی-مذهبی	شیعی اثنی عشری	رهبر و نایب	مساجد و اماکن مقدس و متبرکه
تصوف-تشیع	حروفیه مشعشعیه	انتقاد به دربار	ولایت پذیری و عرفان اسلامی	امام=پیر در تصوف	مساجد و اماکن مقدس و متبرکه
تسنن-تصوف	نقشبندیه-تسنن دوازده امامی	همکاری با دربار (دربار+روحانیت)	خلفای راشدین+دوازده امام شیعیان	امیر+شیخ	مساجد+خانقاه

بوده است. نگارگر نیز که فاصله‌ی چندانی با شاعر و سرایش اشعارش ندارد خود را وفادار به متن می‌داند و تصویرسازی می‌کند. این نسخه از برجسته‌ترین آثار مربوط به مکتب ترکمانی است و زیر نظر درباریانی که نگاهی منفعت طلبانه به مذهب داشتند و در پی ارتباط میان مذهب و سیاست بودند، شکل گرفت.

دانش در گفتمان نگارگری شهر شیراز

ترکمانان قراقویونلو و آق قویونلو پس از تصرف نواحی باختری و شیراز، کتابخانه و کارگاه‌های سلطنتی را شکل داده و هنرمندان را بکار گرفتند. شیوه‌های این کارگاه‌ها هر چند متأثر از هرات ولی خصوصیات متفاوت دارد در ابتدا، با حضور شاهزادگان تیموری بنام‌های اسکندر و ابراهیم سلطان ویژگی‌هایی اولیه از نقاشی مکتب شیراز پدید آمد سپس در سال ۸۵۲ ه. ق به تصرف جهانشاه قراقویونلو درآمد (آزند، ۱۳۹۲، ۴۲۳) رفته‌رفته به مکتبی مستقل که از دستاوردهای مکتب جلایری و ویژگی‌های نقاشی ایران بهره داشت، ظهور یافت (عزیزی یوسفکند و مسرور، ۱۳۹۸: ۶۴). بنابراین مکتب شیراز در شهر شیراز و تحولات آن در زمان ابراهیم سلطان اتفاق افتاد و قواعد و اصولی در این سبک مطرح شد که تا قرن دهم ه. ق امتداد یافت، شاهنامه ابراهیم سلطان (۸۳۴-۸۳۹ ه. ق) که در آن ترکیب متن و تصویر، استفاده از پیکره‌های درشت، طراحی‌های قوی‌تر و رنگ‌های خاموش‌تر استفاده شده‌اند، نمونه بارزی از این دوره است (پاکباز، ۱۳۹۶، ۷۳). مکتب تجاری شیراز که برخی آن را مکتب ترکمانی نامیده‌اند ابتدا مانند مکتب شیراز دوره تیموری بود و سپس با مکتب شیراز-اصفهان ترکیب شد (۸۶۸ تا ۸۹۱ ه. ق) (آزند، ۱۳۹۲، ۴۴۱) این تاریخ از مکتب ترکمانی یا تجاری شیراز با تاریخ نسخه مورد پژوهش هماهنگی دارد.

نهاد در گفتمان نگارگری شیراز

مکتب ترکمانان که با سه مرکز شهر شیراز، اصفهان و تبریز، فعالیت داشت. ترکمانان گرچه زندگی چادرنشینی و صحراگردی داشتند تحت تأثیر فرهنگ و معیشت شهری ایرانی قرار گرفتند (همان، ۴۴۰) و نیز هنرمندانی ایرانی در این مکتب فعالیت داشتند؛ بنابراین بهتر آن است که از این مکتب، به نام مکتب شیراز یاد شود. شاخص‌ترین نسخه‌ی بازمانده از این مکتب، *خاوران نامه* است و منابع آن را بازتابی از عقاید مذهبی و انگاره‌های ترکمانان قراقویونلو می‌دانند که با قوه‌ی تخیل هنرمند با ادبیات مذهبی مردم درآمیخته شد (همان، ۴۴۱). اما در این پژوهش با بررسی بستر سیاسی و مذهبی نسخه مورد نظر به نگارگری این مکتب به منزله‌ی یک گفتمان پرداخته می‌شود.

حائض اهمیت است. شاعرانی مانند ابن حسام (۸۷۵ ه. ق)، لطف‌الله نیشابوری (۸۰۲ ه. ق)، سلیمی تونی (۸۵۴ ه. ق) و شمس‌الدین محمد بن عبدالله کاتبی نیشابوری اشاره کرد (همان، ۸۵).

مذهب به عنوان یک دانش دو طرفه در میان مردم و دربار در چرخش بود و هر کدام با اهداف خود آن را دنبال می‌کردند. سوژه‌هایی که از هر گرایش مذهبی شکل گرفت نشان از اهداف و ایدئولوژیک آن‌ها دارد. نقشبندیه توانست با نفوذ بیشتر در دربار و گرایش امرا و وزیران به این فرقه، از رسمیت برخوردار شد و تا زمان صفویه مذهب رسمی ایران، شیعه اعلام شد.

گفتمان‌های نگارگری در نسخه مورد پژوهش

خاوران نامه در دربار قراقویونلوها که شیعی مذهب بودند، زمانی که پسر ارشد جهانشاه، به سال ۸۶۳ ه. ق حاکم شیراز بود، آغاز و تصویرسازی شد. پس از قراقویونلوها، حاکمیت شیراز به خلیل، پس اوزون حسن رسید با اینکه گرایش سنی داشتند ولی سیاست تیموریان را در تملق گویی از موضوعات شیعی و احترام به مفاهیم شیعی بکار بردند از این رو، نسخه *خاوران نامه* تحت حاکمیت خلیل و با حضور همان هنرمندان، مانند گذشته ادامه یافت (شایسته‌فر، ۱۳۸۴، ۸۷). نگاره‌های *خاوران نامه*، در فضایی با این رویکرد به مذهب، که رویکردی منفعت طلب‌اند و در پی ارتباط میان مذهب و سیاست بود، شکل گرفت. هنرپوری تیموریان در زمینه‌ی نقاشی را می‌توان در هرات مشاهده کرد که با وجود بایسنقر میرزا در این شهر، کتابخانه کارگاه سلطنتی دایر گردید و هنرمندان سراسر ایران را در آنجا جمع کردند؛ حضور هنرمندانی مشهور مانند، قوام‌الدین، میر خلیل و خواجه قیث‌الدین، سبب خلق آثار بارزی در این کتابخانه گردید که برخلاف مکتب شیراز، پیکره‌ها بلند قامت و با چهره‌هایی ریش‌دار، گل‌بوته‌های درشت و تک‌درخت سرسبز از عناصر مهم این مکتب به شمار می‌آید (پاکباز، ۱۳۹۶، ۷۳).

گفتمان نگارگری شهر شیراز با حمایت دربار ترکمانی، ابتدا زیر نظر پیربوداق (سال ۸۶۳ ه. ق) که حاکم شیراز بود تصویرسازی این نسخه آغاز گردید و پس از آن همچنان با حضور همان هنرمندان ولی در دربار آق‌قویونلوها ادامه یافت. آق قویونلوها با اینکه سنی مذهب بودند ولی سیاست تیموریان را در تملق گویی از موضوعات شیعی و احترام به مفاهیم شیعی به کار می‌بردند (شایسته‌فر، ۱۳۸۴، ۸۷) نسخه مورد نظر در سبک، کتاب‌نگاری غیردرباری که در شهر شیراز رایج بود، مصور شد (پاکباز، ۱۳۹۶، ۷۷) در شیراز علاوه بر موضوعات مشابه مکتب هرات از اشعار شاعری شیعی، تصویرسازی می‌شود که نسبت به حاکمان وقت، معترض

جدول ۴. گفتمان‌های نگارگری در قرن نهم ه.ق.

گفتمان نگارگری	نهاد	قدرت	دانش	سوژه
مکتب هرات	کتابخانه و کارگاه هرات	دربار تیموری	سنت نگارگری هرات / شاهنامه و ادبیات تغزلی	شاهان تیموری و اساطیر ایرانی
مکتب شیراز (بر اساس نسخه خاوران‌نامه)	کتابخانه و کارگاه شیراز	دربار ترکمانی	سنت نگارگری شیراز / ادبیات حماسی (ملی-مذهبی) / فرهنگ غالب در حکومت‌های تیموری و ترکمانان (روحیه جنگجویی) / شاهنامه و داستان‌های اساطیری / گفتمان‌های مذهبی حاکم	برساخت چهره جدید از حضرت علی ^(ع)

سال قبل‌تر از خاوران‌نامه مفهوم شمشیر دوزبانه، نشانه‌ای برای تأکید بر اعطای مقام ولایت به علی^(ع) در واقعه غدیر خم دارد، اما خاوران‌نامه این شمشیر را از غلاف بیرون آورده و با تکرار این عنصر در جنگ‌ها، آن را به‌عنوان نشانه‌ی علی^(ع) در جوامع داخلی و بین‌المللی تثبیت کرده است.

تعارض‌های متن خاوران‌نامه با شخصیت حضرت علی^(ع)
آغازگری در جنگ و خشونت، برآشفتگی و عصبانیت حضرت^(ع)، بی‌رحمی و سنگدلی را در ابیات خاوران‌نامه نشان می‌دهد (تصاویر ۱-۲).

تعارض‌های تصویری خاوران‌نامه با شخصیت حضرت علی^(ع)
روحیه حضرت^(ع) در رفتار با فراریان، روحیه‌ی حضرت^(ع) در رفتار با اسیران، نمایش روحیه متخاصم‌گری در شخصیت حضرت^(ع)، مثله‌گری دشمنان و عقوبت‌های وحشتناک، زجرکشی، قتل غافلگیرانه، انبوه کشتار انسان‌ها، کشتار حیوانات، اجبار در تحمیل دین اسلام را نشان می‌دهد.

هویت برساخته‌ی حضرت علی^(ع) در خاوران‌نامه
با توجه به داده‌های تصویری و متنی که به برساخت جدیدی از شخصیت حضرت علی^(ع) در خاوران‌نامه منجر شد، گویای مفهومی جدید از قهرمان در فرهنگ آن دوران است زیرا هم در شخصیت تیمور و همزادپنداری خود ساخته‌اش با علی^(ع)، این مفهوم جدید از قهرمان مشاهده می‌شود و هم در قیام‌های مذهبی مانند، حروفیه در شخصیت

نهاد در گفتمان نگارگری مکتب هرات و شیراز به ترتیب، کتابخانه کارگاه‌های شهر هرات و شیراز است (جدول ۴). قدرت در این گفتمان نیز به ترتیب دربار تیموری و ترکمانی (قراقویونلو) است. دانش در حقیقت علاوه بر سنت‌های نگارگری که در هر مکتب و کتابخانه اجرا می‌شود، مذهب نیز در کتابخانه کارگاه شیراز، به‌عنوان بخشی از دانش هنرمند تلقی می‌شود که از آن در تصویرسازی‌های خود بهره می‌گیرد. هنرمند با استفاده از دانش موجود و برساخت جدید از شخصیت حضرت علی^(ع) به دنبال انتقاد از وضعیت جامعه معاصر خویش است.

متون تصویری و نوشتاری نسخه خاوران‌نامه

تصاویر موجود در این نسخه شامل ۱۱۵ برگ است، در این میان تعداد ۸۱ تصویر مربوط به جنگ‌های حضرت^(ع) و تعداد ۳۴ تصویر مربوط به سایر موضوعات اختصاص دارد. به‌طور تقریبی ۷۰ درصد از تصاویر کتاب خاوران‌نامه محتوای کشتار و خونریزی دارد. حبیب‌اللهی به وجود تناقضات تصویری اشاره می‌کند. هنرمند نقاش به تصویرسازی تعارضات با چهره حقیقی حضرت^(ع) در متن نهج‌البلاغه و متن خاوران‌نامه می‌پردازد مانند: تجاوزگری، مثله‌سازی، زجرکشی، قتل غافلگیرانه، کشتار انسان‌ها و حیوانات و اجبار در تحمیل اسلام؛ نسبت دادن هر یک از این صفات ناپسندیده به حضرت علی^(ع) کافی است که تعلق این مثنوی به هنر مصطلح شیعی را زیر سؤال ببرد. در آثار الباقیه اثر ابوریحان بیرونی در ۱۱۸

تصویر ۱. متن اشعار خاوران‌نامه. مأخذ: (خوسفی، ۱۳۸۱، ۸۳)

بکشتند چندان که نتوان شمرد	بکشته چند آنکه نتوان شمرد / ز بس کشته افکند، خوسفی / آن بی‌سزایان را در دوزخ / صفحه ۵۴
پر از کشته شد روی هامون..	بکشته چندان که نتوان شمرد / جو خورشید تا بان ز کشته / پر از کشته شد روی هامون بود / صفحه ۵۴
همه دشت خاور پر از کشته..	بکشته چندان که نتوان شمرد / همه دشت خاور پر از کشته / زمین خاک با خون پر از کشته / صفحه ۵۴
ز افکنده بر دشت خاور سپاه	بکشته چندان که نتوان شمرد / ز افکنده بر دشت خاور سپاه / چنان کشته کرد دل‌های سپاه / صفحه ۵۴
ز بس خسته و کشته بر خاک..	بکشته چندان که نتوان شمرد / ز بس خسته و کشته بر خاک / زار ما بتوفیق هامون بود / صفحه ۱۱۲
زمین را چو دریای خون کرده	بکشته چندان که نتوان شمرد / زمین را چو دریای خون کرده / زمین را چو دریای خون کرده / صفحه ۱۱۲

تصویر ۲. متن شعر، ازدیاد در کشتار. مأخذ: (خوسفی، ۱۳۸۱، ۶۵)

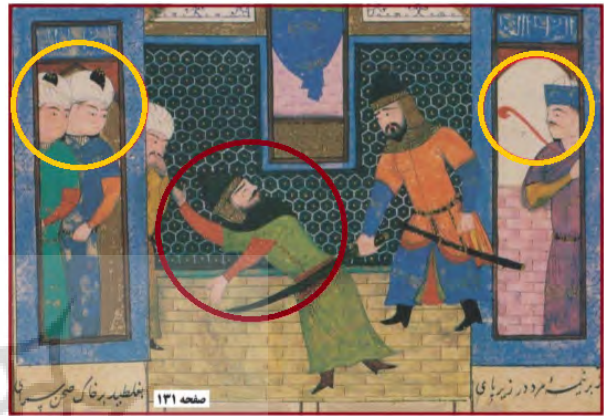
تصویر ۷. تحمیل دین اسلام. مأخذ: (خوسفی، ۱۳۸۱، ۱۴۷)

رهبران‌شان، این ادعا دیده شده است (ادعای اینکه روح علی در رهبر این فرقه حلول کرده و برای کشورگشایی و نیت‌های دنیا طلبانه‌ی خویش، خود را علی می‌نامید). از تصویری‌سازی های نسخه خاوران‌نامه در فرهنگ غیر ایرانی و غیر شیعی، از شخصیت علی^(ع) به‌عنوان یک فرد متخاصم و جنگ طلب تلقی می‌گردد. همچنین در نگاه مخاطب ایرانی و شیعی نیز این پرسش مطرح می‌گردد که علت تغییر چیست؟ رژیم حقیقت در این گفتمان چگونه عمل کرده است؟ که سبب این گونه نشان دادن حضرت علی^(ع) در متن و تصاویر خاوران‌نامه شده است. زیرا مفهوم قهرمان و پهلوان در فرهنگ ایرانی به گونه‌ای کاملاً متضاد با این مفهوم نوساخته است.

باتوجه به تأکید فوکو به بر درهم تنیدگی قدرت/دانش، که نه تنها به علت گفتمانی بودن دانش‌ها و شکل گرفتن گفتمان‌ها بواسطه‌ی قدرت، است، بلکه گفتمان‌ها مولد هستند و با اتکاء به مفروض‌ها و ادعاهایی که دانش آن‌ها حقیقی است، با کمک زمینه‌هایی ادعای حقیقت می‌کنند. فوکو این را به عنوان رژیم حقیقت مطرح کرده است (رز، ۱۳۹۷، ۲۶۱). بادقت در جزئیات تاریخی می‌توان بیان کرد که این مفهوم از قهرمان و نمایش این گونه از حضرت^(ع) یک حقیقت برساخته‌ی تاریخی است. لذا در ابتدای امر با کمک تصاویر موجود به کشف این ویژگی‌های شخصیته‌ی که از حضرت علی^(ع) نمایان شده است، پرداخته شد و از توصیف تصاویر به عناوینی مانند: بدرفتاری با اسیران، روحیه‌ی تجاوزگری، شکنجه‌های وحشتناک، زجرکشی، انبوه کشتار انسان‌ها، کشتار حیوانات و تحمیل دین اسلام دریافت گردید. در مواجهه با متن خاوران‌نامه نیز مغایرت‌هایی وجود دارد که از توصیف‌های اولیه آن‌ها به ویژگی بی‌رحمی و سنگدلی، برآشفتگی و عصبانیت، آغازگری جنگ‌ها از خصوصیات حضرت علی^(ع) در نسخه خاوران‌نامه برشمرده شد. حال در تمام تصاویر با این مضامین، تصویرگر، صورت‌بندی چهره علی^(ع) را بطور کاملاً ملموس ترسیم کرده است؛ نمادهایی مانند: هاله‌ای طلایی دور سر، شمشیر دوزبانه (ذوالفقار) و همچنین اسب مخصوص ایشان بنام دولدل، بهره گرفته است تا بیننده در اولین نگاه به سوزده اصلی داستان رهنمون شود. در گفتمان سیاسی، مفهوم قدرت طلبی و خشونت را می‌توان در انبوه کشتارهای خانوادگی که در میان خاندان‌های تیموری و ترکمانی اتفاق افتاد می‌توان مشاهده کرد. در گفتمان مذهبی، مفاهیمی

تصویر ۳. کشتار حیوانات. مأخذ: (خوسفی، ۱۳۸۱، ۱۱۹)

تصویر ۴. قتل غافلگیرانه قبط. مأخذ: (خوسفی، ۱۳۸۱، ۱۳۱)

تصویر ۵. مثله‌گری در خاوران‌نامه. مأخذ: (حبیب‌اللهی، ۱۳۹۷، ۷۵)

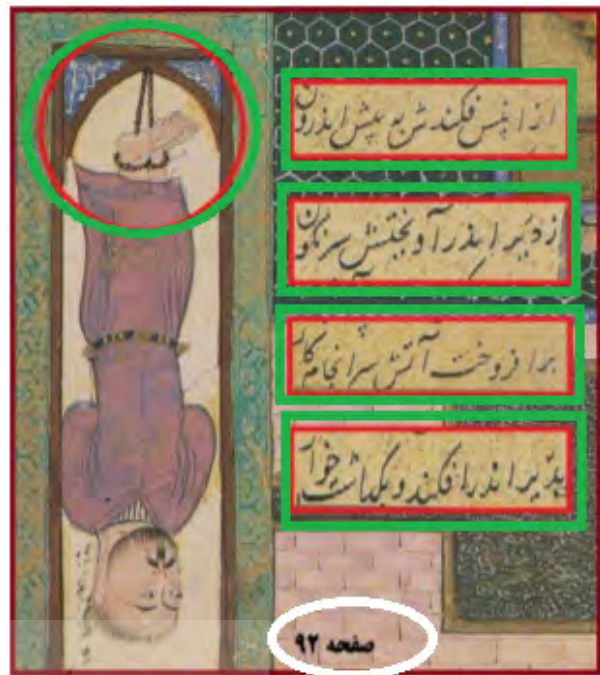
تصویر ۶. قتل غافلگیرانه نوادر. مأخذ: (خوسفی، ۱۳۸۱، ۴۱)

انسان‌ها، قتل غافلگیرانه، بد رفتاری با اسیران و تعقیب فراریان. مفاهیم تکراری در ابیات *خاوران‌نامه*: بی رحمی و سنگدلی حضرت^(ع)، برآشفتگی، عصبانیت سریع و آغازگری در جنگ از جمله ویژگی‌هایی است که شاعر شیعی مذهب، در *خاوران‌نامه* به علی^(ع) نسبت داده است. همچنین با پژوهش در تاریخ سیاسی و مذهبی، پیرامون شکل گیری این نسخه، موضوع قتل و برادرکشی‌ها که با اهداف سیاسی و قدرت، در بین شاهزادگان و دربار تیموری صورت گرفتند، موضوعاتی تکرار شونده بوده است. تزویر و ریا در گرایش به مذهب، مفهومی تکراری در دربار تیموری و ترکمانی است که از مذهب نیز بصورت ابزار و یک دانش برای پیشبرد اهداف خود استفاده می‌کردند. برای ایجاد تقابل‌های دوتایی، لازم است در مفاهیم تکراری به دال غایب و به مفهوم مملک آن‌ها که بصورت عناصر حذف شده در آمده‌اند اندیشید و به علت مغایرت داشتن تصاویر *خاوران‌نامه* این حسام با متن *نهج‌البلاغه* پی برد. تقابل‌هایی مانند: جنگ-صلح، تعقیب-گریز (اسارت-آزادی) و کشتار-بخشش در واقع این تقابل‌ها سبب می‌شوند که مخاطب به فقدان معنا دار مفاهیم حذف شده بیان‌دیشد و به حقیقت برساخته‌ای که ایجاد شد، اکتفا نکند.

تعقیب/گریز (اسارت/آزادی): این گزاره در گفتمان‌های نگارگری به صورت ۱۹ تصویر با مضمون تعقیب، در اشعار در صفحاتی به تعداد ۸ شماره این مضامین تکرار شده است. در گفتمان‌های مذهبی و سیاسی نیز در میان خاندان ترکمانی و تیموری، فرار قرايوسف از دست تیمور و اسارت سلطان ابراهیم از دست شاه‌رخ، مشاهده می‌شود. در گفتمان‌های مذهبی، قیام‌های اعتراضی، فرار پیشوای جنبش حروفیه (فضل الله استرآبادی) از دست تیمور و پناه به میرانشاه، که در نهایت منجر به قتل این سیدعلوی به دست میرانشاه گردید، حلقه‌ی مفقود شده در این میان، رهایی و آزادی است.

کشتار و زجرکشی (بخشش و مهربانی): در گفتمان مذهبی زجر کشی در میان خاندان تیموری، آنگاه دیده شد که میرانشاه سر فضل الله استرآبادی (پیشوای فرقه حروفیه) را برای پدر فرستاد و بدنش را در آتش سوزاند، مشاهده می‌شود. نمونه دیگری از کشتار در گفتمان‌های اعتراضی مذهبی، کشتاری است که در پی ترور شاه‌رخ توسط احمدلر صورت گرفت و منجر به کشتار جمعی از فرقه حروفیه گردید و منابع ذکر می‌کنند که احمدلر به قتل سودمندی نائل شد زیرا در غیر این صورت، شکنجه‌های هولناکی در انتظارش بود. در گفتمان‌های سیاسی کشتارهای خانگی بسیاری در میان ترکمانان و تیموری رخ داده است (جدول ۱)، این کشتارها در قالب شخصیت حضرت علی^(ع) و یارانش صورت گرفته است. از مجموع ۱۱۵ نگاره‌ی موجود در ایران، ۸۱ تصویر با مضمون جنگ و کشتار است که این نشان از خشونت و کشتار در این نسخه حماسی دارد. عنصری که در این گزاره مقابل کشتار و زجرکشی قرار دارد، بخشش و عطف است.

جنگ/صلح: همان‌طور که در بالا اشاره شد، تعداد ۸۱ نگاره از *خاوران‌نامه* با مضمون جنگ، تعداد بسیار نزاره‌های خانگی و درگیری‌های بین ترکمانان، تیموریان و قیام‌های اعتراضی، می‌توان ادعان داشت که گفتمان‌های این دوره در یک گزاره بنام جنگ، اشتراک دارند. حال در این میان این گزاره‌ها عنصر (نا) پیدا که صلح است، نمایان می‌گردد (جدول ۵).

تصویر ۸. زجرکشی دشمنان. مأخذ: (خوسفی، ۱۳۸۱، ۹۲)

مانند ریا و جاه طلبی تسنن مشاهده می‌شود که برای رسیدن به قدرت، ابتدا با اظهار علاقه به علی^(ع) و ائمه شیعی، خود را در تصوف حل کرده تا به حکومت و مردم بتوانند نزدیک شوند.

حال این مفهوم‌های مشابهی که در تحلیل‌های سیاسی، مذهبی و نگاره‌های نسخه *خاوران‌نامه* از قرن نهم ه.ق، استنباط شده است، به شناخت و علل برساخته شدن این هویت جدید، کمک می‌کند. همچنین از این مفاهیم می‌توان به گزاره‌های هر گفتمان پی برد، زیرا از ترکیب گزاره‌ها و جملات، دانش متناظر با هر گفتمان شکل می‌گیرد. گزاره‌ها منجر به شناخت دال‌های غائب در هر گفتمان می‌شوند. برای نمونه خشونت در تقابل با مهربانی و عطف است. مهربانی یک مفهوم (نا) پیدا از شخصیت علی^(ع) در این نسخه است.

گزاره‌ها، غیاب‌های (نا) پیدا

مفهوم گزاره‌ها در گفتمان انتقادی در واقع همان خلاصه و بنیان دانش است که توسط نهادها اجرا می‌شوند و نهادها بر اساس همین گزاره‌ها به تولید سوژه می‌پردازند. گزاره‌ها در این نسخه، به صورت عناصری تکرار شونده، مشاهده می‌شوند. پژوهشگر با بررسی تاریخ سیاسی حاکمان این دوره که در متن به آن پرداخت، به مفاهیمی تکرار شونده در شخصیت شاهان، شاهزادگان تیموری و حاکمان ترکمانی، دست یافت. مفاهیمی مانند: قتل‌ها و برادرکشی‌های بیشمار در بین شاهزادگان تیموری که در جهت رسیدن به قدرت بوده‌اند و در دستگاه ترکمانی، کشتار و فرار در خاندان قراقویونلو مشاهده شد. در مذاهب این دوره، مفاهیمی چون تنوع، تزویر و ریا در بین شاهان و حاکمان استنباط گردید. بنابراین عصاره و چکیده دانش‌ها در هر سه گفتمان سیاسی، مذهب و نگارگری (متن و تصویر *خاوران‌نامه*) گزاره‌های زیر استنباط شد:

مفاهیم تکرار شونده در نمایش تصویری از شخصیت علی^(ع) در *خاوران‌نامه*: اجبار در تحمیل اسلام، کشتار انسان‌ها و حیوانات، زجرکشی

جدول ۵. تقابل‌های دوتایی.

تقابل‌های دوتایی	خاوران‌نامه (متن و تصویر)	تاریخ سیاسی (تیموری، ترکمانی)
تعقیب/گریز (اسارت-آزادی)	۱۹ تصویر و ۸ صفحه با مضمون تعقیب فراریان توسط حضرت علی ^(ع)	فرار قرایوسف از دست تیمور، فرار و اسارت سلطان ابراهیم از دست شاهرخ
کشتار و زجر کشی/ بخشش و مهربانی	۴ تصویر از قتل‌های غافلگیرانه و تصاویر بیشمار از کشتار انسان‌ها، توسط حضرت علی ^(ع)	مجموعه ۱۳ قتل و توطئه قتل در دربار تیموری و ترکمانی
جنگ/صلح	سراسر نسخه خاوران‌نامه شرح جنگ و جنگاوری حضرت و یارانش	بی‌اعتنایی ابوسعید و جهان‌شاه به نامه اوزون حسن، هیچ صلحی صورت نگرفت در این خاندان

نتیجه

با خلق مفهوم جدید از قهرمان و شخصیت برساخته‌ای که از علی^(ع) در خاوران‌نامه نمایش داده شده است، به سرودن شرح حال حاکمان اهتمام داشته و نقاشی به تصویرسازی آن‌ها پرداخته است. زیرا این نسخه در دربار تیموریان و سپس در دربار ترکمانی شکل گرفت و از دانش آن گفتمان سیاسی برخوردار است. می‌توان ادعا کرد که تغایر این نگاره‌ها و اشعار، بیش از آنکه هویت حقیقی علی^(ع) را نمایش دهند، برساخت جدید از مفهوم قهرمان را نمایان می‌سازد و به نظر می‌رسد، این تصاویر و ابیات، شباهت بسیاری به حاکمان وقت و شخصیت تیمور دارد؛ قهرمانی که در قالب تیمور و دیگر شاهان حاکم، نمود یافته و برای مقبولیت یافتن این مفهوم جدید در بین مردم و رسمیت بخشیدن به گزاره موجود، به عنوان ویژگی‌هایی از شخصیت حضرت علی^(ع) در نسخه حماسی خاوران‌نامه به نمایش درآوردند. هنرمند به عنوان سوژه‌ای که خود از دانش مذهب شیعه برخوردار است در تصویرسازی‌های خود به متن ابیات وفادار بوده است. همچنین ابن حسام، شاعر شیعی مذهب در منطقه قهستان از توابع خراسان می‌زیست، خراسانی که دستخوش حملات و قیام‌های مردمی به ویژه سربداران بوده است. در نهایت این پژوهش با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی که علل مغایرت تصاویر و ابیات با سیمای آن حضرت^(ع) در نهج‌البلاغه را از نظر گذراند، و علل و نحوه غیاب حلقه‌ی مفقوده (صلح، عدالت و مهربانی) در چهره حضرت علی^(ع) را بررسی کرد.

در این مقاله، به بررسی گفتمان‌های سیاسی و مذهبی قرن نهم هجری پرداخته شد و نقش بسیار مهمی که آن‌ها در شکل‌گیری نسخه خاوران‌نامه و علل مغایرت تصاویر و ابیات آن با سیمای حضرت علی^(ع) در نهج‌البلاغه، را مورد بررسی قرار گرفت. با تبیین مفاهیم قدرت/دانش، سوژه و نهاد از دیدگاه فوکو، این نتیجه حاصل شد که شخصیت و سوژه اصلی در هر گفتمان، نقش کلیدی در تشکیل و شکل‌گیری آن گفتمان دارد. بیشترین نقطه مشترک بین این گفتمان‌ها، جایگاه علی^(ع) بوده که به عنوان کلیدی‌ترین عنصر در شکل‌گیری مذهب رسمی در ایران ایفای نقش کرده است.

گفتمان‌های سیاسی و مذهبی قرن نهم ه.ق و تأثیر آن‌ها بر نسخه خاوران‌نامه و نحوه عملکرد گفتمان‌ها به این صورت بوده است: بانگاه به مفاهیم قدرت/دانش، سوژه و نهاد از نگاه فوکو در هر گفتمان، می‌توان به یک گزاره مشترک رسید و آن گزاره بیانگر شخصیت و سوژه اصلی همان گفتمان است. کانونی‌ترین نقطه‌ی اشتراک از سه حلقه‌ی تصوف، تشیع و تسنن، جایگاه حضرت علی^(ع) است که به کلیدی‌ترین عنصر در شکل‌گیری مذهب رسمی در ایران منجر می‌شود.

هنرمند به عنوان اندیشمند جامعه خویش، در دوره‌ای که عدم ثبات در زمینه‌های سیاسی، مذهبی و هنری، در ایران پهنای دیده می‌شود،

فهرست منابع

آزند، یعقوب (۱۳۹۲)، نگارگری ایران: پژوهشی در تاریخ نقاشی و نگارگری ایران، تهران: سمت.
امریپور، فرانیه؛ روضاتیان، سیده مریم (۱۳۹۷)، بررسی الگوی تحلیل گفتمان میشل فوکو و مباحث علم معانی در نامه‌های عاشقانه چهار منظومه غنایی، متن‌شناسی ادب فارسی (مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان)، شماره ۳۸، ۵۳-۷۹.

پی‌نوشت‌ها

1. Discourse Analysis.
2. Michel Foucault.
3. Constructivism.
4. Phenomenology.
5. Hermeneutics.
6. Subject.
7. Institution.
8. Power.
9. Knowledge.

تیموریان و صفویان، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، شبی، کامل مصطفی (۱۳۸۷)، تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم هجری، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: امیرکبیر.

عزیزی یوسفکند، مانا؛ مسرور، علیرضا (۱۳۹۸)، بررسی نگارگری مکتب شیراز با تأکید بر کتاب *خاوران نامه*، پژوهش در هنر و علوم انسانی، (۲۰)، ۶۳-۷۰.

قجری، حسینعلی؛ نظری، جواد (۱۳۹۲)، کاربرد تحلیل گفتمان در تحقیقات اجتماعی، تهران: جامعه شناسان.

کریمی فیروزجانی، علی (۱۳۹۶)، *گفتمان شناسی انتقادی*، تهران: روش-شناسان و جامعه شناسان.

معمارزاده، محمد (۱۳۹۰)، *خاوران نامه* از منظر هنر نگارگری با تأکید بر عوامل مؤثر در شکل گیری اثر هنری و تحلیل نمادهای آن، *مطالعات فرهنگی و اجتماعی خراسان*، شماره ۱۹، ۱۶۲-۱۷۷.

واعظی، مرادعلی (۱۳۸۶)، ابن حسام خوشفی پردازشگر عمده شعر مذهبی در قرن نهم، *مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان*، (۴)، ۱۶۷-۱۸۳.

Foucault, Michel (1996), *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge.

امینی زاده، علی؛ رنجبر، محمدعلی (۱۳۹۶)، تسنن دوازده امامی خراسان (در سده های هشتم و نهم) زمینه ها و علل، فصلنامه علمی پژوهشی شیعه شناسی، ۶۵-۹۴.

پاکباز، رویین (۱۳۸۷)، *نقاشی ایران از دیرباز تا امروز*، تهران: زرین و سیمین. حاج سیدجوادی، احمدصدر (۱۳۷۸)، *دایره المعارف تشیع ۷*، تهران: شهید سعیدمحبی.

حاجلی، علی (۱۳۹۵) فوکو، گفتمان، تحلیل گفتمان، *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، شماره ۴۲، ۶۳-۸۷.

حبیب الهی محمدعلی (۱۳۹۷)، مطالعه منش صلح و جنگ حضرت علی (ع) در نهج البلاغه و تطبیق آن با نگاره های *خاوران نامه*، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان.

خوسفی، ابن حسام (۱۳۸۱)، *خاوران نامه*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

رز، ژیلیان (۱۳۹۷)، روش و روش شناسی تحلیل تصویر، ترجمه سید جمال الدین اکبرزاده جهرمی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات / مرکز پژوهش و سنجش افکار صدا و سیما.

شایسته فر، مهناز (۱۳۸۴)، *عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری*

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی